

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՀ ՍՊՈՐՏԻ ԵՎ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ՉԱՆԳԵՉՈՒՐԻ
ՊՂՆՁԱՄՈՒԹՅՆԱՅԻՆ
ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1, 2018

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՅԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1, 2018

*Նվիրվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության 100-րդ, Արցախյան շարժման 30-րդ ու
Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-րդ ամյակներին*

*Dedicated to the 100th anniversary of the First Republic of Armenia, the 30th anniversary
of the Artsakh movement and the 2800th anniversary of the founding of Erebuni-Yerevan*

*Посвящается 100-летию Первой Республики Армения, 30-летию Арцахского движения и
2800-летию основания Эребуни-Ереван*

ԱԵԳՄՍ – UYSSA – ОМУСА
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2018

*Չրատարակության Է երաշխավորվել Երևանի պետական Չամալսարանի գիտական խորհրդի թիվ 2/8.8 առ 29.11.2018թ. որոշմամբ
 Рекомендовано к публикации решением учёного совета №2/8.8
 от 29.11.2018г. Ереванского государственного университета
 Recommended for publication by the Yerevan State University
 Academic Council Decision №2/8.8 of November 29, 2018*

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Նախագահ՝ ԵՊՅ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Անդամներ՝

ԱՎԱԳՅԱՆ Արծրուն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Հրանտ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԲԱԲԱՅԱՆ Դավիթ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԲԱԼԱՅԱՆ Վահրամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳԱԼՍՏՅԱՆ Խաչիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ Զուլիխան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳՐՈՒՂԵՎ Վլադիսլավ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գևորգ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԺԵՅՄՈ Մարտիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
 ԼԱՊԵՎԱՎ Վալենտինա, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
 ԼՈՒԽՏԵՐՅԱՆԴՏ Օտտո, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Համբուրգ, Գերմանիա)
 ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Մուշեղ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԴԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
 ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ Աշոտ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՄԻՆԱՅԱՆ Էդիկ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Կարեն, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
 ՍԱՐԳՅԱՆ Հայկ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՎԱՍԿՈՎ Մաքսիմ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
 ԶԵՌՅԱՆ Գարիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԶՈՂԱՐՅԱՆ Տիգրան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Ավետից ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Գիտական Արցախ, №1, 2018, Երևան, «ԱԵԳՄՍ» հրատ., 2018, 448 էջ:
 Scientific Artsakh, №1, 2018, Yerevan, «UYSSA» publ., 2018, 448 pages.
 Научный Арцах, №1, 2018, Ереван, Изд. «ОМУСА», 2018, 448 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 1-ին համարում տեղ են գտել հայկական արդի հիմնախնդիրներից մեկի՝ պետականության վերաբերյալ Հայաստանը, Արցախը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Լեհաստանը և Բելառուսը ներկայացնող հեղինակների գիտական աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում գետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու Երևանի պետական համալսարանի կողմից 2018թ. սեպտեմբերի 13-16-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» 3-րդ միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածները:

The first issue of «Scientific Artsakh» journal comprises the scientific works of authors from Armenia, Artsakh, the United States of America, Germany, Poland and Belarus on one of the most urgent problems for Armenians – the statehood. The publication also contains the best scientific articles of the 3rd international youth scientific conference «The past, present and future of the Armenian statehood», jointly organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and Yerevan State University on September 13-16, 2018 in Stepanakert.

В первом номере журнала «Научный Арцах» нашли место научные работы авторов из Армении, Арцаха, Соединенных Штатов Америки, Германии, Польши и Беларуси по одной из актуальных для армян проблем – государственности.

В издании размещены также лучшие научные статьи 3-ей международной молодежной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее Армянской государственности», совместно организованной Объединением молодых учёных и специалистов Арцаха и Ереванским государственным университетом 13-16 сентября 2018 года в Степанакерте.

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Rector of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Members:

AVAGYAN Artsrun, Doctor of Philology, Professor
 AVANESYAN Hrant, Doctor of Psychology, Professor
 BABAYAN David, Doctor of History, Associate Professor
 BALAYAN Vahram, Doctor of History, Professor
 DANIELYAN Gevorg, Doctor of Law, Professor
 GALSTYAN Khachik, Doctor of Political Sciences, Associate Professor
 GHAZINYAN Gagik, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
 GRUZDEV Vladislav, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
 GYULAMIRYAN Julieta, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
 HOVSEPYAN Moushegh, Doctor of Philology, Professor
 KERYAN Garik, Doctor of Political Sciences, Professor
 KOCHARYAN Tigran, Doctor of Political Sciences, Professor
 LAPAEVA Valentina, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
 LUCHTERHANDT Otto, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
 MARKOSYAN Ashot, Doctor of Economic Sciences, Professor
 MINASYAN Edik, Doctor of History, Professor
 NERSISYAN Karen, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
 SARGSYAN Hayk, Doctor of Economic Sciences, Professor
 VASKOV Maksim, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
 YEGHIAZARYAN Arman, Doctor of History, Associate Professor
 ZEJMO Marek, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Candidate of Law, Associate Professor

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: ректор ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор Арам СИМОНЯН

Члены:

АВАԿՅԱՆ Արժրուն, доктор филологических наук, профессор
 АВАՆԵՏՅԱՆ Գրանտ, доктор психологических наук, профессор
 ԲԱԲԱՅԱՆ Դավիդ, доктор исторических наук, доцент
 ԲԱԼԱՅԱՆ Վահրամ, доктор исторических наук, профессор
 ՎԱՏՅԿՈՎ Մաքսիմ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
 ԳԱԼՏՅԱՆ Խաչիկ, доктор политических наук, доцент
 ԳՐԱԶԴԵՎ Վլадислав, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
 ԳՅՍԼԱՄԻՐՅԱՆ Ժուլյետտա, доктор педагогических наук, профессор
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գեվորգ, доктор юридических наук, профессор
 ԵԳԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, доктор исторических наук, доцент
 ԶԵՅԻՄՈ Մարեկ, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
 ԿԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
 ԿԵՐՅԱՆ Գարիկ, доктор политических наук, профессор
 ԿՕՇԱՐՅԱՆ Կարեն, доктор политических наук, профессор
 ԼԱՔԱԵՎԱ Վալենտինա, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
 ԼՅՈՒՒՏԵՐՔԱՆԴՏ Օտտո, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
 ՄԱՐԿՕՏՅԱՆ Աշոտ, доктор экономических наук, профессор
 ՄԻՆԱՏՅԱՆ Էդիկ, доктор исторических наук, профессор
 ՆԵՐՏԻՏՅԱՆ Կարեն, кандидат экономических наук, доцент
 ՕՎՏՍԵՔՅԱՆ Մուսիշ, доктор филологических наук, профессор
 ՏԱՐԳՏՅԱՆ Գայկ, доктор экономических наук, профессор

Главный редактор: кандидат юридических наук, доцент Аветик АРУТЮНЯН

*Տպագրվում է ՀՀ սպորտի և երիտասարդության հարցերի նախարարության աջակցությամբ
 Is published with the support of the Ministry of Sport and Youth Affairs of the Republic of Armenia
 Публикуется при поддержке Министерства спорта и по делам молодежи Республики Армения*

ՂԵԿՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ԱՐՑԱԽ» ԵՐԿԸ

ՉԻՆԱԻՂԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Չայ գրականության, գրականագիտական, հայագիտական, պատմա-աշխարհագրատական մտքի մեծանուն ներկայացուցիչներից է Ղևոնդ Ալիշանը (Քերովբե Ալիշանյան, գրական ծածկանունը՝ Նահապետ, 1820-1901թթ.): Եղել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ:

Չեղինակի հետաքրքրությունների շրջանակում հայտնվել է նաև արցախյան ազգային հզոր երակ ներկայացնող, վիպական ու պատմա-աշխարհագրական դրվագներով լի հարուստ նկարագիրը: Այս դիտանկյունից բարձրարժեք է հեղինակի Արցախի թեմայով գրված համանուն «Արցախ» երկը:

Գրքում Ալիշանը բժախնդրորեն, պատմական ու աշխարհագրական, բանագիտական ճշգրտությամբ է նկարագրում Մեծ Չայքի տասնհինգ նահանգներից տասերորդը՝ Արևելից կողմանքը-Արցախը, նրա տասներեք գավառները՝ Կողթը, Բերդաձորը, Վայկունիքը, Սիսական ոստանը, Մեծկունիքը, Մեծիրանքը, Փառնեքը, Մյուս Չաբանդը, Պարզկանքը, Մուխանքը, Չարժանքը, Պիանքը, Քոտակը: «Չայոց նախնիների իշխանության ժամանակ,- գրում է Ալիշանը,- Արցախը տասներկու կամ ավելի գավառների էր բաժանվել...»¹: Չեղինակը գավառների ինդրահարույց հարցի՝ թվաքանակի մասին խոսելով նշում է, թե Խորենացին 12 գավառներ է նշում, իսկ ըստ այլ օրինակների՝ դրանք 13 կամ 14 են:

Ալիշանը թվարկվող գավառները ներկայացնում է ըստ իրենց գրաված աշխարհագրական դիրքի, գտնված վայրի և այլ հատկանիշների՝ բացահայտելով որոշակի կարևոր առանցքներ ևս: Մեկնաբանման գնալով գավառների անունների գրման լեզվական համանուն կազմվածքի շուրջ՝ Ալիշանը հարցը պարզաբանում է հետևյալ կերպ. «Այդ գավառներից շատերն ունեն տոհմական **անք** մասնիկը: Ինչպես երևում է անուններից, դրանք տրվել են գավառի բնությանը համապատասխան շատ վաղ ժամանակներից ի վեր, որպիսիք են **Խաղբյանք և Խաչանք**, որոնք հիշատակվում են Ներսես Մեծի գահնամակում, Դ դարում, իսկ այնուհետև ԺԲ և ԺԳ դարերում պատմության մեջ փայլում են Խաղբակյան իշխանները և Խաչենցիք»²:

Քննաբան գիտնականը վիպական գծերով անդրադառնում է հատկապես Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների նկարագրերին, հոգևոր կենտրոններին, եկեղեցիներին, մատուռներին, քաղաքներին, ավաններին, լեռներին, դաշտերին, գետերին, բերդերին, արցախցու ավանդույթներին, հոգեկերտվածքին, արարող ոգուն և այլն՝ ամենուրեք Արցախի աշխարհագրության, պատմության, բանահյուսության, ազգային որակների, ստեղծագործ ոգու նկարագրությանը, որոշակի սահմաններում դրանք սերտորեն միահյուսելով հայ ժողովրդի պատմության հետ:

Գրքի գրականագիտական, պատմաաշխարհագրական քննությունից հետո պարզ է դառնում հետևյալ կարևոր մտահանգումը, թե մինչև XIX դարավերջ Արցախում ինչ հիշատակարաններ, համալիրներ, բնակավայրեր, հոգևոր առաջնորդարաններ, եկեղեցիներ, պատմական ու մշակութային հուշարձաններ, աշխարհիկ կենտրոններ են պահպանվել՝ ինչպիսի նկարագրերով և որոնք են ավերվել, քանդվել-եղեռնվել՝ ինչպիսի պայմաններում:

Ալիշանը, նկատի ունենալով Արցախի թավ, անանցնելի անտառները, բարձրաբերձ սար ու ձորերը (բնական ամուր-անառիկ դիրքը, որը պատերազմի

¹ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, Երեան, Երեանի համալսարանի հրատարակչություն, 1993 (այսուհետև՝ Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ), էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 11:

Ժամանակ հանդիսանում է երկրի ռազմավարական շարժի մի մասնիկը՝ կարևոր նշանակություն ձեռք բերելով՝ բնական պատնեշ հանդիսանալով բյուրավոր թշնամիների դեմ), գեղարվեստական առանձնահատկությունների (մակդիր-էպիտետներ, համեմատություններ, անձնավորում և այլն) խիտ որակներով է բնութագրում դրանք, Արցախ երկիրը անվանում՝ ամուր, ընգծելով նրա «ապահով» դիրքը, տալով նրա բավականին ճշգրիտ նկարագիրը. «**Արցախի ամուր և ապահով (ընդգծ.- Ձ. Բ.)** երկիրը, որ ավելի փոքր է, քան Մեծ Հայքի շատ աշխարհներ, ունի մոտ 90-100 մղոն երկարություն և դրա կեսի չափ լայնություն: Այն արևմտյան կողմից սահմանակից է Սյունյաց աշխարհին, հյուսիս-արևելքից՝ Ուտիքին, հարավից՝ Երասխ գետին. հյուսիսային և արևելյան սահմանագիծը բացահայտ չի երևում, այլ թվում է, թե այն բաժանվում է լեռների ստորոտներով, մասնավորապես Խոջբար լեռներով և Շամբորի անջրպետով, իսկ արևմուտքից՝ Սյունյաց Հագարու գետով ու լեռներով, որոնք պարսպում են նրա ելքը և փոխում ջրերի ընթացքը, որովհետև Սյունիքում գետերը հյուսիսից և ելքի կողմից իջնում են Գեղամա լեռներով դեպի մեծ Երասխը, իսկ Արցախում արևմուտքից-արևելք դեպի Կուր գետն են հոսում, ոռոգելով Ուտիքի դաշտը, որտեղ ամենահզորը ամենահյուսիսայինն է՝ Թարթառը կամ Թերթերը (գրքի այս և հետագա ընդգծումները Ալիշանին են- Բալայան), ըստ մեր նախնիների՝ Տրոուն, որը, բխելով Վայոց ձոր և Չանգեզուր լեռների թիկունքից, անցնելով Խաչենի խոր ձորերով, դուրս է գալիս Ուտիքի Առանձնակ դաշտը՝ անցնելով Պարտավ քաղաքի մոտով»¹:

Նկատելի է հեղինակի հետաքրքրությունն Արցախի տեղանքի, աշխարհագրական դիրքի, բնական ռեսուրսների, դաշտավայրերի, գետերի, նրանց բնույթի, գտնվելու վայրի նկատմամբ, ինչպիսիք են՝ Թարթառը՝ Թերթերը-Մայր գետը, Կուրանը, Ձղախը, որը Խաչենագետն է, վերջինիս համեմատությամբ ավելի հզոր՝ Գարգարը, Բոզլուն, Չերեքեն, Տիլին կամ Գուրոն և Զենտիլանը. որոնք խառնվում են կամ Կուր-Քուն կամ Երասխ-Արաքս գետերին: Հիշենք, քաղաքակրթությունը միշտ էլ սկսել ու զարգացել է գետերի ափերին. այդպես էր նաև Արցախում:

Երկրի համար կարևորագույն հարստությունը համարելով գետերն ու գետային ուղիները՝ որպես սնուցող տարր, Ալիշանը ներկայացնում է նրանց ուղին, աշխարհագրական տեղադրությունը. «Սրանից բացի, հյուսիսային կողմում կան և մանր այլ գետեր, ինչպես՝ Կուրանը, որ Կուրակին է խառնվում, և դանդաղընթաց այլ գետեր: Իսկ Թարթառից հարավ հոսում է հնում Ձղախ կոչված գետակը, որը Խաչենագետ է անվանվում, որից ավելի հզոր է զարգարացիների գետը՝ Գարգարը, որը բխում է Շուշիի սահմաններից և խառնվում է Կուր գետին, Երասխի սառնարանից մի փոքր ավելի վերև: Երասխն են խառնվում և այլ գետակներ, որոնք իջնում են Շուշիի հարավից, ինչպես Բոզլուն, Չերեքեն, Տիլին կամ Գուրոն և Զենտիլանը»²

Ալիշանը ավելի շատ կարևորություն է տալիս երկրի տարածքում սփռված բարձրագահ լեռներին: Պատմիչների (Բուզանդ, Եղիշե, Խորենացի, Կաղանկատվացի և այլն) վկայություններին հաստատապես հավատ ընծայելով ու նրանց հետևելով, Արցախը կոչում է **ամուր** մակդիրով: Մ. Կաղանկատվացուց ավելի վաղ Բուզանդն է Արցախը ամուր մակդիրով կոչել, բայց Ալիշանը այս հարցում առավելությամբ վկայակոչում է առաջինին՝ Կաղանկատվացուն, հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ Կաղանկատվացին իր հերթին աղբյուր է ունեցել հին մատենագիր-պատմիչների:

«Բայց Արցախ աշխարհը,- վիպական երանգներ հաղորդելով իր գրչին գրում է հեղինակը,- ավելի շատ նշանավոր է իր լեռներով, քան թե գետերով,

¹ Նույն տեղում, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 6:

որի պատճառով էլ մեր նախնիները նրան տվել են Ամուր մակդիրը, որը ավելի հաճախ տրվել է Աղվանքի պատմիչի (Կաղանկատվացու- ընդդ.- 2. Բ.) կողմից. «Խոր ձորերով, անտառներով հարուստ Արցախ աշխարհը...», «...վիմահատակ լեռների ապառաժներ...արցախյան ամուր գավառների լեռների վիմահատակ ձորախիտ ապառաժներ»¹ և այլն: Խոր և մթին անտառները եղիշեն «թանձրախիտ» է անվանում²:

«Այդ լեռները,- շարունակում է Ալիշանը,- հատուկ անունով չեն հիշատակվում հների կողմից, բացի հյուսիսում գտնվող Աստղաբլուրից և հարավում գտնվող Դիզափայտից: Իսկ այժմ հարավային բարձունքներից նշվում են Սարիալը և Մռավը, որոնք Ուտիքի և Արցախի միջև լարաբաժան են, Ուլուխանը՝ տեղադրված Թարթառի ակունքների մոտ, որոնց ելքերից սկսվում են Չլբերդ և Գյուլիստան լեռները, դրանցից էլ հարավ՝ Գըրբ-Կյոզը, որի շարունակությունն են կազմում Գանձասար և Շահթախտ լեռները, որտեղ գտնվում են հաչենագետի աղբյուրները»³:

Առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով Արցախ անվան ծագման պատմությանը, Ալիշանը ենթադրաբար գրում է. «Երկրամասի անվան ծագումը անհայտ և անհիշատակ է մնում. թերևս անհարմար չի լինի կարծել ծառերի ու թփերի ցախ անունից ծագած, ըստ երկրի անտառախիտ բնույթի. այն մեր նախորդները գրում են նաև ձ տառով: Արցախը գրվում է նաև հոգնակիով՝ Արցախք նաև Արցախույաց գավառ, որը գալիս է Կաղանկատվացուց. ըստ այդմ կառուցողից էլ առաջանում է անունը. այդ անունն ավելի հաճախ հանդիպում է ածանցմամբ՝ Արցախական գաւառք կամ կողմանք⁴: Երբեք և ոչ մի տեղ չենք հանդիպում «Աշխարհ» անվան, այլ այն Բուզանդի երկում⁵ մեկ անգամ կոչվել է երկիր, իսկ մնացած բոլոր դեպքերում՝ գավառ»⁶:

Ալիշանը հավաքած առատ նյութերի բաղդատմամբ, քննում և մեկնաբանում է Արցախի գավառների պատմությունը, նրանց ծագման մանրամասները թվարկելով, ցույց է տալիս յուրաքանչյուրի դերակատարությունը ընդհանուր մարմնում՝ աշխարհագրական տարածքը, սահմանները, բուսական և կենդանական աշխարհը, ծառատեսակները, հանքավայրերն ու հանքատեսակները, երևույթների, հատուկ և հասարակ անունների բացահայտումները, իրար հետ ունեած ներքին ու արտաքին հարաբերությունները և այլն: «Այդ գավառների անուններն ու տրոհումը 12-ի կամ 13-ի թերևս աղավաղել են Աղվանից իշխանների և Բագրատունիների օրոք, տակավին մինչև Ժ և ԺԱ դարերը լսվում և պահպանվում էին, այնուհետև Հայոց և Աղվանից թագավորությունների՝ Պարսկաստանի կողմից գրավվելու ժամանակ գավառների և իշխանությունների նոր անուններ են լսվում, որոնցից հնագույններն են Ռոսաստակ և Չղախ գավառակները Ինճե գետի հովտում, ճառաբերդ աշխարհը կամ գավառը Չլբերդում. այն,- մեկնելով նյութը, շարունակում է քննաբանն իր բացահայտումները,- պատմիչների երկերում հիշվում է Է-ից մինչև ԺԲ դարը»⁷:

Վիպական շնչով ներկայացնելով հաչենի դերակատարության պատմական կարևորությունը և առանձնահատուկ դերը երկրամասի քաղաքական, հոգևոր, արարողական, տնտեսական կյանքում, Ալիշանը ներքին համակրությամբ նկատում է, «որ վերջինս «նախորդներին գերազանցեց ոչ միայն փայլուն ժամանակով, այլև

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983 (այնուհետև՝ Մովսես Կաղանկատվացի), էջ 137:

² Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957, էջ 125:

³ Դեռնոյ Ալիշան, Արցախ, էջ 7:

⁴ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 99, 203:

⁵ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 214:

⁶ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 137:

⁷ Դեռնոյ Ալիշան, Արցախ, էջ 11:

հնությանը ու պատվով: Խաչենը, որ ընկած է Տրտու և Գարգար գետերի միջև, իր անունն առնում է համանուն գետակից: Խաչենը,- ընդհանրացման է գնում մեկնաբանը,- մեծ փառքի է հասնում ԺԳ դարում, երբ գրեթե Արցախ անունն էլ փոխվում և Փոքր Սյունիք է կոչվում»¹:

Ալիշանը փորձում է մեկնաբանել Ղարաբաղ անվան ծագումնաբանությունը. «Իսկ երբ թուլամում է հայկական իշխանությունը, և ուժեղանում օտարների ձեռներեցությունը, նախ հռչակվում է հին Առան անունը (հայտնի է, որ այն միշտ անտեսված էր) արևելյան թագավորների շրջանում, և մինչև վերջերս պարսից արքունիքում Արցախ աշխարհը այդ անունով է ճանաչվում, որը կազմում էր ամբողջ Նահանգի կամ Առան երկրի միջին մասը, Սյունիքից մինչև Կուր, որն այժմ Ղարաբաղ է կոչվում՝ անտառների, ագարակների, այգիների և նրանց ստվերների պատճառով (ընդգծ.- Չ. Բ.)»²:

Յեղիսակն այստեղ Ղարաբաղ հատուկ անունն ընկալում է սև՝ խիտ անտառների թավ ստվերների պատճառով, ապա՝ **Ղարա-մեծ, բաղ-այգի** իմաստով, ինչպես օրինակ՝ **Ղարա (Մեծ) Աբով** մելիքը, ղարաղամ-մեծ քարերով տուն Ավետարանոցում, որոնք Պավել Օգանեսյան պապս է Գանձակից բերել և կառուցել իր տունը՝ մելիքանիստի կենտրոնական, գեղատեսիլ վայրում (**ընդգծ.- Չ. Բ.**), **ղարա -կարա-կոյունլու (մեծ), ակ-կոյունլու (փոքր) ցեղախմբեր (ընդգծ.- Չ. Բ.)** և այլն:

Մեկնաբանելով պատմական Ականայի աշխարհագրական տեղանքը, փորձելով ցույց տալ նրա պատմական դիմագիծը, որ այդ և այլ բնակավայրերի մասին հիշատակները պահպանվում են ԺԳ և ԺԴ դարերից՝ Խաչենի տերերի ու իշխանների վանքերում պահվող արձանագրություններում, հեղինակը գտնում է, որ Ականան, որպես հին բնակավայր, պետք է գտնվի Յանդաբերդի ու Գեղամա ծովի մոտերքում, «որով ճանաչում են Սողբի լեռնային ու հարավային կողմերը, և Սողբի գյուղերի մեջ հիշվում է Ականքը ԺՁ դարի սկզբին: Կիրակոս պատմիչը՝ ԺԳ դարի կեսին ասում է Սարխաթ խանի մասին, որը դարձել էր Ջալալ իշխան, որից խլել էին Ականան և Կարկառը... Եվ այս ամենից ենթադրում ենք, որ այստեղ՝ Թարթառի հյուսիսային վտակների հովիտներում, պետք է գտնվի և Ականան»⁴:

Ծար բնակավայրը Ալիշանը հարուստ է համարում, ըստ տեղեկությունների (Վարդան վարդապետի աշխարհացույցը, Գր. Մագիստրոսի թղթերը և այլն)՝ այն զավառակ չի ընդունում, նշում է, որ ԺԳ-ԺԳ դարերում Ծարը գտնվում էր Աղվանքում՝ Խաչենի իշխանների տիրապետության տակ, կարևորում է նրա դիրքը, լայնանիստ տարածքը և դերը՝ որպես հոգևոր կենտրոնի, որտեղ գտնվում էր սուրբ Յակոբի եկեղեցին-տաճարը. «...Ընդարձակ Ծար ավանը-գրում է հեղինակը,- որ գրքերում և արձանագրություններում գյուղ և գյուղաքաղաք է կոչվում, գտնվում է զավառի հարավային կողմում, այն վտակների միջև, որոնք Թարթառի միջին մասում են հոսում, հարուստ և արգավանդ մի վայրում, որը դարձել է անշուք և սակավամարդ մի վայր, և որը պետք է եղած լինի այդ կողմերի հին և գլխավոր շենը»⁵:

Տարբեր փաստերի զուգորդմամբ, Ալիշանի գրքում հիմնավոր տեղեկություններ են բերված թե՛ պատմական ու վիպական, աշխարհիկ ու հոգևոր հերոսների ու նրանց հարաբերությունների մասին, Վաչագան արքայի կողմից՝ սրբերի մասունքների գտնվելու վայրի ու ըստ պատկանելիքի բացահայտման՝ դրանց

¹ Նույն տեղում, էջ 11-12:

² Նույն տեղում, էջ 12-13:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Յայոց, Երևան, 1961, էջ 358-359:

⁴ Դեռևս Ալիշան, Արցախ, էջ 17-18:

⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

հասցեատրման մասին, թե՛ շինական տարրի, թե՛ բնակավայրերի, բնական ռեսուրսների, դաշտավայրերի, լեռների, գետերի, Նրանց վտակների, և դրանք իրար լրացնող օղակների մասին: Հայթայթված և իրար միահյուսված վիպապատմական, աշխարհագրական և այլ կարգի նյութերը Ալիշանը հարստացնում է նաև եկեղեցական համալիրների, գյուղերի ու քաղաքների, Արցախում գտնված Տիգրանակերտների (Սեբեոսի Նշած երկու Տիգրանակերտների) մասին վարկածը բարձր գնահատելով, Ալիշանը նշում է հետևյալը. «...պատմիչը մանրամասնորեն կատարում է այդ տեղերի քննությունը և դա ոչ թե սոսկ ազգային, այլ համաշխարհային պատմության համար»¹ և այլ բնակավայրերի մասին հաղորդումներով:

Տարածաշրջանում՝ Շուշին որպես զարգացած հասարակական, քաղաքական, լուսավորչական կենտրոնի, առիթներ է նաև Ալիշանին: Նա նշում է. «Քաղաքում հայկական երկու եկեղեցի կա՝ Ագուլեցոց և Ղազանչեցոց կոչվածները, կան նաև երկու փոքր, անշուք եկեղեցի, հայկական մի շուկա՝ փոքր կրպակներով: Քաղաքն ունի նաև տպարան, որտեղ լույս են տեսել մատյաններ (գրքեր) արքեպիսկոպոս և մետրոպոլիտ, բանասեր Տեր Բաղդասարի ջանքերով: Նա իր աթոռը հաստատեց այստեղ՝ դառնալով Աղվանքի կաթողիկոսների հաջորդը: Նրա թեմերն են՝ Ղարաբաղն ու Շրվանը»²:

Ալիշանի «Արցախ»-ը վերջանում է քաղաքական, ռազմական մեծ նշանակություն ունեցող հուղափիրիսի կամրջի մասին հետաքրքիր տեղեկատվությամբ. «Խյուտաֆերիսի մոտ, Առանի և Ատրպատականի միջև կա անվանի մի կամուրջ՝ 12 հաստկառույց կամարներով, որոնցից երեքը քանդել է Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, որոնք հետո տրոգել են ռուսները: Կամուրջի մոտ են գտնվում Առաքելիս հայոց գյուղն ու մաքսատունը: Կամուրջի հզոր կառուցվածքը և Նրա վրայով պատվական քարավանների անցնելը կամուրջին շնորհել են պարսից այդ անունը, որ նշանակում է Աստվածաստեղծ»³:

Չինսիդա Բալայան ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ԱՐՑԱԽ» ԵՐԿԸ

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Ալիշան, Գանձասար, Շուշի, Ականա, Ամարաս, Սիսական, Խաչենագետ, Մռավ, Ծար

Ալիշանը, որդեգրած ազգային գաղափարակարգին հետամուտ՝ առաջադրած ինդիքների հրատապությամբ, նյութի բազմակողմանի քննությամբ և գնահատմամբ, հայթայթած արժեքները համեմատական, հակադրական, աղբյուրագիտական, վերլուծական մեթոդներով քննելու, արժևորելու, ստեղծագործական-գիտական պահանջներով ներկայացնելու նպատակաուղղվածությամբ է գրել մեծ ծրագրայնություն ու գաղափարներ հետապնդող «Արցախ» երկը:

Արդի ժամանակաշրջանում, Արցախի պատմությանը ուղղված «գիտական» մարտահրավերներին ամենայն լրջությամբ կարող է պատասխան տալ նաև Ալիշանի «Արցախ»-ը, որի առանցքներում քննական մեկնաբանումներով, վիպական անդրադարձներով տրված է XIX դարի Արցախի քաղաքական, աշխարհագրական, գեղարվեստական, հասարակական, մշակութային, պատմական, շինարարական, հոգևոր կյանքի նկարագիրը:

¹ Սեբեոս եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 92-93:

² Ղեւոնդ Ալիշան, Արցախ, էջ 109-110:

³ Նույն տեղում, էջ 113-114:

Zinaida Balayan
THE «ARTSAKH» COMPOSITION BY GHEVOND ALISHAN

Key words: *Artsakh, Alishan, Gandzasar, Shushi, Akana, Amaras, Sisakan, Khachenaget, Mrav, Tsar*

Alishan, being an adherent of the national ideas, wrote the work «Artsakh» sated with program and ideological loading, strictly abiding by the urgency of solution of the appearing tasks, the comprehensive analysis and estimate of material, a research of the received material by comparative, comparative, psychological, analytical methods, estimation, aspiration to present material to compliance with creative and scientific requirements.

The «Artsakh» by Alishan can answer to all modern «scientific» calls on history of Artsakh as soon as the description of political, geographical, art, public, cultural, historical, construction, spiritual life of Artsakh of the 19th century is given in it by means of critical remarks, epic references.

Зинаида Балаян
ПРОИЗВЕДЕНИЕ «АРЦАХ» ГЕВОНДА АЛИШАНА

Ключевые слова: *Арцах, Алишан, Гандзасар, Шуши, Акана, Амарас, Сисакан, Хаченагет, Мрав, Цар*

Алишан, следуя принятой национальной идеологии, с учетом злободневности выдвинутых задач и посредством всестороннего анализа и оценки материала, его исследования сравнительными, сопоставительными, источниковедческими и аналитическими методами, стремясь представить материал в соответствии с творческим и научным требованиями, написал произведение «Арцах», преследующее большую программность и идейность.

«Арцах» Алишана со всей ответственностью может дать ответы на современные «научные» вызовы в отношении истории Арцаха – посредством критических замечаний, эпических ссылок в произведении дано описание политической, геополитической, художественной, общественной, культурной, исторической, строительной, духовной жизни Арцаха XIX века.

8. **Ավանեսով Հովիկ** – Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի (ՄՄՍ) դասախոս, ԱԵԳՄՄ անդամ
Avanesov Hovik - Lecturer of Mesrop Mashtots University (MMU), member of UYSSA
Аванесов Овик - преподаватель Университета Месроп Маштоц, член ОМУСА
E-mail: hovikavanesow@gmail.com
9. **Ավետիսյան Սուսան** – Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի (ՇՏՀ) դասախոս, տ.գ.թ., դոցենտ
Avetisyan Susan – Lecturer of Shushi Technological University (ShTU), Candidate of Economics, Associate Professor
Аветисян Сусан – преподаватель Шушинского технологического университета (ШТУ), к.э.н., доцент
E-mail: susanna-avetisyan00@mail.ru
10. **Աֆյան Նադեժդա** – Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի (ՀՊՏՀ) դասախոս, տ.գ.թ.
Afyan Nadezhda - Lecturer of Armenian State University of Economics (ASUE), Candidate of Economics
Афян Надежда – преподаватель Армянского государственного экономического университета (АГЭУ), к.э.н.
E-mail: nafyan@rambler.ru
11. **Բալայան Չինաիդա** - ԱրՊՀ դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
Balayan Zinaida – Lecturer of ASU, Candidate of Philology, Associate Professor
Балаян Зинада - преподаватель АрГУ, к.ф.н., доцент
E-mail: zinaida.54@bk.ru
12. **Բալայան Նինա** – ՇՏՀ մագիստրոս, ԱԵԳՄՄ անդամ
Balayan Nina - Master of ShTU, member of UYSSA
Балаян Нина - магистр ШТУ, член ОМУСА
E-mail: balayan96@mail.ru
13. **Բալայան Վահրամ** - Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի փոխնախագահ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Balayan Vahram - Vice-Chairman of National Assembly of the Republic of Artsakh, Doctor of History, Professor
Балаян Ваграм - вице-спикер Национального собрания Республики Арцах, д.и.н., профессор
E-mail: vahrambalayan@mail.ru
14. **Բալասանյան Գրիգոր**- ԵՊՀ դասախոս, ԱԵԳՄՄ անդամ, պ.գ.թ., դոցենտ
Balasanjan Grigor - Lecturer of YSU, member of UYSSA, Candidate of History, Associate Professor
Баласанян Григор - преподаватель ЕГУ, член ОМУСА , к.и.н., доцент
E-mail: grigorbalasanjan@mail.ru
15. **Բաղդասարյան Ալիսա** - ք.գ.թ.
Baghdasaryan Alisa – Candidate of Philology
Багдасарян Алиса - к.ф.н.
E-mail: sasun.81@mail.ru

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

ԵՊՅ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի նախագահ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Արամ Սիմոնյանի ողջույնի խոսքը.....4

Welcome message of YSU Rector, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Chairman of the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh», Doctor of History, Professor Aram Simonyan.....5

Приветственное послание ректора ЕГУ, члена-корреспондента НАН Республики Армения, председателя редакционного совета журнала «Научный Арцах», доктора исторических наук, профессора Арама Симоняна.....6

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY, PHILOSOPHY
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ

Վահրամ Բալայան. Պետականության պատմական և գաղափարական դրսևորումներն Արցախում 17-րդ դարի վերջերից մինչև մեր օրերը.....7
Vahram Balayan. Historical and Ideological Manifestations of Statehood in Artsakh from the end of the 17th Century to our Days

Ваграм Балаян. Исторические и идеологические проявления государственности в Арцахе с конца 17 века по наши дни

Արման Եղիազարյան. Հայոց պետականության պատմության ուսանելի էջերից. Արշակ Բ-ի դարաշրջանը..... 15
Arman Yeghiazaryan. An Instructive Page of Armenian Statehood History: the Epoch of Arshak II

Арман Егиазарян. Одна из поучительных страниц истории армянской государственности: эпоха Аршака II

Խաչատուր Ստեփանյան. Արցախի խորհրդայնացումը.....22
Khachatur Stepanyan. The Sovietization Of Artsakh
Хачатур Степанян. Советизация Арцаха

Իսկուհի Ավանեսյան. Զեռոլայն Զոքսի բարոյական և նյութական աջակցությունն Արցախի Հանրապետությանը պատերազմի օրերին և հետագայում.....26
Iskuhi Avanesyan. Caroline Cox's Moral and Political Support to the Artsakh Republic During and after the War

Искуи Аванесян. Моральная и материальная поддержка Кэролайн Кокс Республике Арцах в период войны и в дальнейшем

Հինաիդա Բալայան. Ղևոնդ Ալիշանի «Արցախ» երկը.....30
Zinaida Balayan. The «Artsakh» Composition by Ghevond Alishan
Зинаида Балаян. Произведение «Арцах» Гевонда Алишана

Մարինե Գևորգյան. Ներքաղաքական զարգացումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1999-2003թթ.....36
Marine Gevorgyan. Intra-Political Processes in the Republic Of Armenia in 1999-2003
Марине Геворкян. Внутриполитические процессы в Республике Армения в 1999-2003 гг.